

nega« moustériena iz R/W interglaciala, npr. B-kultura Betalovega spodmola, najdbe iz Jame pod Herkovimi pečmi pri Radljah in Vilharjeva jama pri Postojni.⁸

Ce povsem za konec v tem kratkem komentarju vodnika (v katerem še najbolj pogrešamo dober zemljevid z lego najdišča) pogledamo sl. 29 (fotomontaža na str. 61) z naslovom »Divje babe 1 nekoč in danes«, vidimo, da slika vsekakor ni primerna v kontekstu vodnika in je velika napaka urednika serije, da je dovolil objavo take zmotvirane fotografije! V tem primeru gre vsekakor za šalo (čeprav raziskovanje stare kamene dobe res ni šaljivo — to predobro poznajo tako avtorji sami, kot še mnogi drugi, ki so kdaj sodelovali pri takem in podobnem terenskem delu),⁹ zato bi vsi trije možakarji na fotografiji morali kaj urno poskakati v zrak in bežati pred obema grizljivima, ki »hlačata« iz jame. Taka ilustracija pa bi bolj sodila v Pavliho ali Kaj, in ne v ugledno serijo kot so Kulturni in naravni vodniki Slovenije.

Draško Josipovič

Karl A. Wittfogel, **Orientalna despocija. Uporedno istraživanje totalne moči.** Zagreb : Globus, 1988. 478 strani.

Knjiga K. A. Wittfogla »Vzhodna despotija« se je v prevodu pojavila na jugoslovanskem knjižnem trgu s precejšnjo zamudo. Pred mnogimi leti, ko je prvič izšla (1952), je vzbudila precejšnjo pozornost. Nekateri so pritrdjevali njegovi razlagi »nezahodnih« družb, drugi so jo zavračali. Eni in drugi so pripadali različnim teoretičnim usmeritvam. Nekateri med njimi, na primer A. Toynbee, so sodili, da Wittfogel z razlago teh družb obnavlja stari grški mit o slabi Aziji in dobri Evropi. Nekateri so zavračali protikomunistični značaj njegove knjige. Avtor je v uvodni besedi k izdaji knjige leta 1962 (izšlo je več izdaj in tudi prevodov) zapisal, da sta dva aspekta knjige takoj pritegnila pozornost, poskus opredeljevanja specifičnosti »nezahodnega«, polupravljalskega sistema despotske oblasti in razlaga komunističnega totalitarizma kot totalne upravljalske in še bolj despotske variante tega sistema (str. 5). Po njegovem mnenju socialistične oziroma komunistične dežele (za te predvsem gre, a ne samo za te) nadaljujejo razvoj orientalskega despotizma. Pri tem avtor omenja Sovjetsko zvezo in Kitajsko. Ta razvoj se od nastanka države in razredne družbe do današnjih dni loči od razvoja »zahodnih« dežel. To je očitni politični zaključek knjige.

Wittfogel je bil v dvajsetih in v začetku tridesetih let pisec marksistične usmeritve oziroma komunističen marksist, kakor je sam o sebi zapisal. Zgodovino Kitajske je začel raziskovati v času Weimarske republike. Svoje spise je objavjal v različnih revijah, tudi v SZ. Napisal je tudi knjigo »Wirtschaft und Gesellschaft Chinas« (Leipzig, 1931). V obravnavanem delu obžaluje, da ruski prevod te knjige ni izšel (str. 23, 39). Napisal je tudi knjigo »Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft« (Wien, 1924). Sodeloval je v znani razpravi o azijskem produkcijskem načinu v dvajsetih in v začetku tridesetih let. Pred fašizmom se je umaknil v ZDA, nekaj časa bival na Kitajskem (1935—1937), pozneje je bil profesor za kitajsko zgodovino na washingtonski univerzi. V obravnavani knjigi je strnil poglede ne le na Kitajsko, ampak tudi na razvoj »nezahodnih« družb. Nekateri pristaši azijskega produkcijskega načina, ki ga povezujejo z razvojem azijskih oziroma neevropskih ljudstev, imajo njegovo knjigo za klasično delo tega produkcijskega načina.

Wittfogel jo je (poleg uvodne besede in predgovora) razdelil na deset poglavij. Tem je dodal obsežno bibliografijo in imensko kazalo. Žal knjiga nima stvarnega kazala. Delo ima avtor za komparativno študijo, nakazuje razlike med »zahodnim« in »vzhodnim« razvojem. Pritrditi mu kaže, da razumevanje sveta zahteva tudi razumevanje njegovega vzhodnega dela. Tega še vedno premalo poznamo. Wittfogel sodi, da sta Marx in Lenin za razumevanje »vzhodnih« dežel mnogo storila, celo zaokrenila pojasnjevanje njihovega razvoja. V knjigi je zapisal, da ni imel predstave o možno daljnosežni analizi »vzhodnega« despotizma, ko je pozimi 1922—1923 začel pod vplivom M. Webra študirati hidravlične družbe in državno ureditev. Leta 1924 je, tudi pod vplivom Marxa, ugotovil, da v azijski družbi vlada birokratsko-despotska država. Globlji pogled v značaj sovjetske družbe mu je omogočil boljše razumevanje strukture in ideologije birokratskega despotizma. Pri ponovnem preverjanju Marxovih idej

⁸ Betalov spodmol: F. Osle, Betalov spodmol, obdelava in vrednotenje gradiva, zbranega v letih 1947—1953; elaborat (C2-0537) v tipkopisu, 1—2, FNT-montanistika, Ljubljana 1987; Jama pod Herkovimi pečmi: F. Osle, Paleolitik iz jame pod Herkovimi pečmi. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 8, 1980, 7 ss; Vilharjeva jama: F. Osle, Srednji paleolitik. Praistorija jugoslavenskih zemelj 1, 1979, 161 ss in M. Brodar, Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971—1982. Arheološki vestnik 36, 1985, 28.

⁹ Izkopavanja so zaradi zahtevnosti pristopa do najdišča zahtevala, na žalost, svoj davek. Pri obisku izkopavanja se je 24. 7. 1984 smrtno ponesrečil prof. Jože Stucin iz Cerknega (glej »In memoriam«: I. Turk, Arheološka izkopavanja v Divjih babah pri Šebreljah. Idrijski razgledi 29—31 (1984—1986), 1986, 5 ss).

je spoznal, da ta ni ustvaril pojmovanja »azijske« družbe, ampak jo je našel oblikovano pri klasičnih nacionalnih ekonomistih. V mnogem se je z njimi strinjal, a ni izvedel zaključka, ki je nujno sledil iz njegove razredne teorije, da je bila v agrarnem despotizmu Vzhoda managerska birokracija vladajoči razred (39–40). Celo več. Wittfogel je zapisal, da je Marx značaj »vzhodnega« vladajočega razreda zameglil. V razmerju do starejših piscev pomeni njegovo mistificiranje značaja tega razreda korak nazaj (363). Ni izključeno, da je Marx azijski produkcijski način enačil z arhaičnim, zato v tej zvezi ni mogel pisati o vladajočem razredu. Z omenjeno »dopolnitvijo« Marxa, a ne le z njo, se je Wittfogel oddaljil od Marxa in prestavil svoj pogled na hidravlično, vzhodno, azijsko, agromanagersko, agroburokratsko družbo oziroma vzhodno despotijo, kakor nezahodno družbo imenuje. Sodi, da najbrž v teh deželah brez zunanjega vpliva nikjer ni prišlo do sprememb. Kolonialna vladavina v Indiji in drugih deželah je ustvarila predpostavke za netotalitarni razvoj. Te dežele so danes politično svobodne in površno modernizirane. Njihove voditelje pa močno privlači ideja birokratsko-managerske ureditve, ki daje državi vseobsegajočo avtoriteto, nebirokratski in privatni sektor pa drži v pokorščini in ga slabi. Za Rusijo meni, da je bila dežela obrobno področje vzhodnega sveta pod močnim vplivom Zahoda. Zahodni vpliv je izzval radikalne spremembe v mišljenju in politiki. Spomladi 1917. leta so poskušale ruske antitotalitarne moči izvesti socialno revolucijo, ki jo je Marx 1853 predvideval za Indijo. Te moči so jeseni istega leta premagali boljševiški prvoborci nove totalitarne ureditve. Antitotalitarne moči so bile poražene, ker niso znale izkoristiti latentne demokratične energije v kratkotrajni odprti zgodovinski situaciji (42). Wittfogel meni, da je Lenin proti koncu življenja veroval, da se Rusija razvija v smeri »azijske restavracije«. To predvsem zato, ker ni prišlo do zmage socializma v razvitih industrijskih deželah in ker v deželi ni bilo neposrednega demokratičnega nadzora tipa pariške komune, ki ga je terjal tudi Marx, zato je prišlo do birokratizacije družbe. Gospodarji sovjetske Rusije so zadržali značilnosti agrodespotske družbe, monopolistični položaj svoje vladajoče birokracije. Nacionalizirani industrijski aparat nove polmanagerske ureditve ji je dal nove moči organizacije, propagande in fizične prisile. To je omogočilo uničenje drobnih kmečkih proizvajalcev kot gospodarske kategorije. Popolna kolektivizacija je pretvorila kmete v poljedelske delavce, ki so morali tlačniti za enega samega gospodarja, novo »aparatsko državo« (414–417).

Rusija se je v 20. stoletju zelo hitro industrializirala, Kitajska pa je ostala agrarna dežela. Tudi tu so komunisti uvedli polmanagersko ureditev. S kolektivizacijo poljedelskega gospodarstva pa se je dežela spremenila v popolno managersko ureditev. Tudi za druge azijske dežele, razen Japonske, je Wittfogel prepričan, da se ne bodo razvile v mnogocentrične in demokratične družbe Zahoda, čeprav so se začele v mnogih nekomunističnih deželah »diverzne« spremembe, izzvane v glavnem z zunanjimi močmi. Za te dežele je bila Kitajska mnogo bolj privlačna kakor Rusija, ki so jo imele za evropsko deželo. Azijski socialisti in nacionalisti (Nehruja ima Wittfogel za socialista; zapisal je, da se je 1927 v Bruslju udeležil prvega mednarodnega kongresa »Lige proti kolonialnemu zatiranju«, ki so ga organizirali komunisti, kar mu očitno zameri) so bili sovražni zahodnemu imperializmu. To je bil vzrok za popularnost, ki so jo uživali komunistični režimi v nekomunistični Aziji. Drugi zelo pomemben vzrok je bil občutek intelektualne sorodnosti in navdušenja, ki so ga mnogi nekomunistični politiki kazali za komunistično managersko državo. Kapitalistična kolonizacija v tristo letih kolonizacije na Vzhodu ni razvila nikakršne mnogocentrične družbe, ki bi temeljila na močnem srednjem razredu, organiziranem delavstvu in neodvisnih kmetih. Zakaj tako, Wittfogel ne pojasnjuje. Po neodvisnosti se je večina nekomunističnih dežel Vzhoda zavzela za parlamentarne oblike vladavine. V nekaterih deželah, na primer v Indiji, nadaljuje Wittfogel, voditelji resno pojmujejo svoje demokratično prepričanje, a v različnih institucionalnih vezeh lahko imajo iste oblike vladavine popolnoma različen značaj. Pri tem se Wittfogel sklicuje na primere iz rimske zgodovine. Ne kaže prezreti, dodaja Wittfogel, da so v večini ustav suverenih azijskih držav neposredno ali posredno proglasili načelo podržavljenja za osnovno obeležje svojih režimov. Azijski voditelji niso nikoli razumeli Marxove »azijske« misli, njegove teorije azijskega produkcijskega načina, po kateri je privatna lastnina usodno sredstvo za premagovanje »azijske« družbe, ki jo je država prerasla. Če te Marxove misli ne razumejo zahodni socialisti, bi jo morali vsaj azijski. Javno mnenje v zahodnih deželah tudi ni trdno v svoji oceni oblik in funkcij managerske birokracije in tudi ne v oceni oblik in funkcij privatne lastnine ter privatnega podjetništva. Zahodni avtorji, učitelji, politiki, ki ne razumejo smisla svoje institucionalne in kulturne dediščine, so slabo pripravljeni na uresničenje svojih ustvarjalnih možnosti. Slabo so pripravljeni za boj proti komunističnemu totalitarizmu. Vojaška pripravljenost in odločna gospodarska politika sta vsekakor nujni, a sta samo dve predpostavki med njimi. Najvažnejše in najnujnejše je globoko spoznanje večlinijskega toka zgodovine ter spoznanje možnosti in nalog, ki jih ta dejstva omogočajo svobodnemu človeku (422).

Pred leti sem večkrat dokazoval (Teorija formacij družbe, Ljubljana, 1979 itd.), da je Marx azijski produkcijski način povezoval z arhaično družbo. Res se je, kakor trdi Wittfogel, Marx opiral na nacionalne ekonomiste, a ne le na te, ki so pisali o Aziji. Pozablja pa, da je bil Heglov učenec. Wittfoglu verjamem, da je začel pod vplivom M. Webra študirati azijsko hidravlično družbo in državno ureditev. V tistem času so marsikoga pritegnile Webrove primerjalne študije in razlaga azijskih družb. Znani ekonomist J. Varga se je v svojem prvem članku, v katerem se je v dvajsetih letih zavzemal za azijski produkcijski način, nanj skliceval. Zato in tudi zaradi nekaterih drugih vzrokov menim, da se opravičeno zastavlja vprašanje, v kakšni meri je M. Weber s svojimi pogledi na azijsko družbo v dvajsetih letih vplival na razlago Marxovega pojmovanja azijskega produkcijskega načina kot razredne družbe v Aziji. Wittfoglovo pričevanje takemu razmišljanju ne nasprotuje. V istem času so (nekateri) japonski marksisti Marxovo pojmovanje azijskega produkcijskega načina razlagali kot prehodno obdobje med arhaično in razredno družbo. Res je, da je med marksisti že Plehanov, najbrž prvi, če takega mnenja ne pripisujemo Marxu in Engelsu, sodil, da sta se Evropa in Azija različno razvijali. Prepričan je bil, da je Marx po Predgovoru »H kritiki politične ekonomije« svoje mnenje o zaporedju družbenih oblik spremenil in je azijski produkcijski način postavil vzporedno z antičnim in fevdalnim načinom proizvodnje. Zakaj je Plehanov tako sodil, ni raziskano oziroma pojasnjeno. Njegova sodba, vsaj zd se, je ostala v njegovem času brez odmeva. Nanj se tudi zagovorniki azijskega produkcijskega načina v dvajsetih letih niso sklicevali. Vzhodne dežele pa je imel za despotske. Mednje je prišteval tudi Rusijo, kjer je obstoj fevdalizma zanimal. Tako sodi tudi Wittfogel. Lenin je v tem, a ne le v tem, Plehanovu nasprotoval. Lenin ni, bil nikoli, pristaš azijskega produkcijskega načina, zato se mu v poznejših letih, kakor sodi Wittfogel, ni mogel odreči. Tako se Wittfogel pri razlagi »hidravličnih« družb (najbrž) neopravičeno sklicuje na Marxa in Engelsa, povsem neopravičeno pa na Lenina in Trockega. Pri tem nekatera Marxova stališča nesporemljivo in na nerazumljiv način razlaga. Tako je znano zaporedje produkcijskih načinov (azijski, antični, fevdalni, buržoazni) v Predgovoru »H kritiki politične ekonomije« zapisal, da je tu Marxa politika vodilo pero Marxa teoretika (366). Omenjeno zaporedje pa Marx ni zapisal le v omenjenem besedilu. Strinjam pa se, da ima Marxovo zaporedje, kakor je zapisal, miselno-tipološki, ne pa zgodovinsko-evolucijski značaj, če s tem označujemo, da omenjeno zaporedje ne velja za vse dežele. Tej trditvi pritrujuje Marxovo razpravljanje o razvoju nekaterih dežel in tudi njegovo načelno stališče.

Večina zagovornikov azijskega produkcijskega načina pred drugo svetovno vojno je ta način proizvodnje povezovala z razredno dokapitalistično strukturo azijskih (razen Japonske) oziroma azijsko-afriških dežel (Egipt). Wittfogel sodi, da je produkcijski način oziroma hidravlična družba (v središču, periferiji in superperiferiji) obsegala še Južno in Srednjo Ameriko, mnoge dežele Afrike od nastanka razredne družbe do današnjega časa, mavrsko Španijo, cesarski Rim, Bizanc, Rusijo, Turčijo do današnjega časa itd. Razredna družba je nastala z državo. Wittfogel je zapisal, da se primitivni režimi ločijo od državnih, če voditelji svoje funkcije opravljajo profesionalno.

Za razpravljalce o azijskem produkcijskem načinu pri nas je značilno, da ga različno pojmujejo in razlagajo. B. Đurđev je bil prvi, ki je o njem razpravljal pred več kot tremi desetletji. Povezoval ga je z družbeno strukturo med arhaično in razredno družbo oziroma s kastovsko ureditvijo družbe. Za njim o azijskem produkcijskem načinu dalj časa niso razpravljali. Danes prevladujejo razprave, ki ga povezujejo z »vzhodnimi« družbami. Raziskati bo treba, v kakšni meri je k temu pripomogla Wittfoglova knjiga.

Wittfogel je knjigo zasnoval kot primerjalno študijo »hidravličnih« in »zahodnih« družb. Bralec bo v njej našel mnogo koristnega in mnoga opozorila, ki pričajo o razlikah med vzhodnimi in zahodnimi družbami. V korist njegovega prizadevanja bi bilo, če bi se pri navajanju razlik omejil le na nekatere hidravlične družbe v določenem časovnem zaporedju ali upošteval predvsem te in druge le v manjši meri kot dokazilo o razširjenosti teh družb. Tako pa primere, ki naj pričajo o razlikah in v prid njegovim stališčem navaja iz različnih družb v zelo različnih časovnih razdobjih, iz stoletij pred našo ero do najnovejšega časa. Tako navajanje primerov ni v prid knjigi.

Wittfogel sodi, da je v hidravličnih družbah razredna družba nastala endogamno ali z osvajanjem. Te družbe so nastale, najbrž bi morali reči prvotno, na osnovi velikih gradbenih del, ki so bila nujna za poljedelsko proizvodnjo. Prvotno zato, ker so po avtorjevi sodbi hidravlične družbe nastale tudi tam, kjer ni bilo umetnega namakanja. Wittfogel meni, da so velika namakalna dela terjala 20–30 % delovnega časa kitajskih poljedelcev, v indijskih vaseh celo več kot polovico (55). Za tako delo je bilo poleg izkušnje in predvidevanja nujno skupno delo, njegovo premišljeno vodenje, upravljalška spretnost in organizacijska sposobnost vrhovnega vodstva in njegovih pomočnikov. Nujno je bilo tudi kaznovanje in prisila. Tako je reakcija na naravo odločilen element v nastajanju hidravlične ureditve. Zato je hidravlična družba, ki ima tudi nekatere lastnosti drugih agrarnih družb, specifična po naravi in pomenu dveh

osnovnih elementov: hidravlični organizaciji in agrarni hidravlični despotiji. Delovna povezanost obeh elementov ustvarja operativno celoto, ki se lahko obdrži tisočletja, najbolj despotika med vsemi predindustrijskimi visokimi kulturami je preživela vse svoje institucionalne tekmece (176).

Wittfogel sodi, da je bila kijevska Rusija fevdalna oziroma zgodnjefevdalna in fevdalna; pripadala je zgodnjefevdalnemu in fevdalnemu svetu Evrope. To utemeljuje s tem, da je vladar sprejemanje političnih odločitev »delil z ljudsko skupščino (veče) in senatom (bojarska дума)«. Plemiči so imeli absolutno zemljiško lastnino, ki so jo baroni Zahodne Evrope izbojevali šele konec srednjega veka. Plemiči, mesta, vsaj večja, niso plačevali nikakršnega davka. Tako je bilo tudi na Zahodu. Podložniki so plačevali davek suverenu. Tatari, ki so hidravlično ureditev prevzeli na Kitajskem, so razdejali neorientalsko kijevsko Rusijo in ustvarili predpostavke za despotsko državo moskovske in pomoskovske Rusije (210, 230). Tako naj bi tudi v Rusiji nastala vzhodna despotija. Dežela je, pripominja Wittfogel, v tem primeru izjema, a dokazuje, da agrarne despotije lahko nastanejo tudi v veliki oddaljenosti od najbližjih hidravličnih središč. Neagrarna osvajaalna plemena lahko uvedejo agromanagerske institucije. V tem primeru osvajalci uporabljajo in prenašajo organizacijske in fiskalne metode hidravlične fiskalne politike, čeprav se sami komaj ukvarjajo s poljedelstvom, celo v nehidravlični obliki. Nomadi, poudarja Wittfogel, lahko v določenih okoliščinah prenesejo te metode na področja, ki so zelo daleč od kulturnih in političnih meja najbližjega večjega hidravličnega področja. Wittfogel celo dodaja, da bi bilo teoretično mogoče, da agrarne despotije nastanejo neodvisno od hidravličnih družb. Taki primeri, meni, zaradi številnih primerov agrarnih despotij ne bi bili v škodo njegovi osnovni tezi. Zdi pa se mu, da imajo zgodovinsko pomembni agrarni despotizmi, ki ne opravljajo nikakršne hidravlične funkcije, svoje izhodišče v hidravličnih družbah. Ta povezanost pa ni potrebna za njihov nadaljnji razvoj (203). Zdi se malo verjetno, da bi se nomadi na Kitajskem navzle despotizma in tega prenesli v Rusijo, kjer naj bi se uveljavil. Wittfogel je zapisal, da so Tatari lahko prenesli despotizem v določenih okoliščinah. Teh pa ni nakazal. Po njegovem mnenju so vzhodni despotizmi veliki graditelji. Poleg namakalnih naprav in sistemov so gradili monumentalne spomenike in velike ceste. V Rusiji takih gradenj ni bilo. Graditve Petrograda, ki jo je začel Peter I., ne kaže povezovati s hidravlično teorijo. Taka misel je bila zapisana v našem tisku. Med omenjenima razdobjema ruske zgodovine so bile določene razlike. O vzrokih, vsaj nekaterih, so različno sodili ruski zgodovinarji. Njihove sodbe avtor navaja. To velja tudi za sovjetske zgodovinarje, ki jih je prezrl. Ne kaže prezreti, da so določene spremembe v ruski družbi lahko nastale tudi kot posledica boja zoper dokaj dolgo razdobje tuje nadvlade, tudi spremembe v strukturi vladajočega razreda. Dodati moram, da so vsaj nekateri ruski zgodovinarji, katerih dela poznam in jih Wittfogel omenja, označili rusko pomongolsko družbo za fevdalno. Pomembnejša ugotovitev kot to je, da Wittfogla bolj zanimajo razmerja med vladajočimi, kakor med temi in vladanimi. Na to kažejo njegove oznake kijevske Rusije, ki sem jih povzel, in njegove primerjave med vzhodnimi despotijami in zahodnim razvojem.

V prvem razdobju razprav o azijskem produkcijskem načinu, ki so ga avtorji povezovali z dokapitalistično razredno strukturo azijskih ljudstev, so sodili, da je bila v azijskih deželah v tem razdobju država lastnik zemlje. Tako je sodil tudi del razpravljalcev, a ne samo ti, o tem načinu proizvodnje v novejšem času. Pred mnogimi leti je eden uglednih raziskovalcev Starega Vzhoda zapisal, da je to mit, ki ga nihče ni dokazal. V splošnem so lastninska razmerja v vzhodnih deželah malo raziskana. Razlage in ocene so večkrat nasprotujoče. Wittfogel sodi, da je lastnina pravica neke osebe, da razpolaga z neko stvarjo. Lastninska pravica vključuje odnos lastnika do drugih ljudi in predstavnikov države. Ti so deležni iste omejitve kakor privatni lastniki, a hkrati morajo ohraniti obstoječo posestno ureditev. Zato je lastnina, zaključuje Wittfogel, pravna in socialna institucija in tudi političen fenomen. Lastninske pravice so lahko po substanci različne, tudi če so po obliki enake (233). Zavrača omenjeni mit. Sodi pa, da je »regulirana zemlja« v hidravličnih družbah presegla privatno lastnino. Ta je bila tudi v industriji oziroma obrti in trgovini (245). Despotski režim, dodaja Wittfogel, ki je dopuščal privatno lastnino zemlje, je skrbel, da ni dosegla prekomernega obsega. Celo več. V hidravličnih družbah so privatno zemljiško lastnino, Wittfogel jo imenuje birokratsko, prvenstveno ustvarjali vladar in njegovi funkcionarji s tem, da so zemljo, ki jo je nadzirala država, dali posameznim osebam. Na Zahodu je privatna lastnina nastala z razslojevanjem plemenske družbe. V hidravličnih družbah so jo posamezniki po pravilih, ki jih je določala država, lahko odtuževali. Nujen obseg, nadaljuje Wittfogel, je bil zelo različen. V nekaterih deželah je bil zelo skromen. Izjema je bila Kitajska. V tej deželi je v zadnjih stoletjih prvega tisočletja pred našo ero do 5. stoletja naše ere prevladovala. V obdobju dinastije Qing je zemlja mandžurskih, mongolskih, kitajskih velikašev obsegala 4 %, privatna lastnina pa 93 % zemlje. Pred tem ni smela preseči polovice. Zakaj je bil v omenjenem času na Kitajskem njen delež tako velik, meni avtor, ni mogoče pojasniti. Dodaja pa, da tudi v tem

primeru ni dosegla tiste svobode, kakršno je imela v mnogocentričnih nehidravličnih družbah. Tradicionalna kitajska politika ji je dopuščala več svobode kakor absolutistični režimi drugih hidravličnih kultur (288). Državno nadzorovana zemlja naj bi imela tri oblike. 1. Zemlja, ki jo je v lastni obliki izkoriščala država. To je »javna« zemlja (parki, garnizonska polja itd.), regulirana v ožjem smislu. Obsegala je majhen del. Na Kitajskem desetino ali še manjši del obdelovalne zemlje. 2. Državno nadzorovana zemlja. Ta oblika je, meni Wittfogel, najmanj določena. To je kmečka zemlja, s katero ne upravljajo uradniki. Ta zemlja tudi ni bila dodeljena (vaškim) skupnostim, tudi lastnina obdelovalcev ni bila. Posestnik jo je lahko odtujil. Če so jo periodično delili, jo je lahko dal v zakup ostalim vaškim prebivalcem, a je ni smel prodati, le včasih je bilo to dovoljeno. 3. Zemlja, ki jo je država dodeljevala za službo, za kratek čas, dosmrtno ali dedno. Zemljo so dodeljevali tudi verskim organizacijam (templicam, džamijam itd.). Praviloma so jo nadzorovali posvetni uradniki. Zemljo so dodeljevali tudi za sinekuro, pokojnino itd. (270).

Omenil sem, da Wittfogel Japonske ne uvršča med vzhodne despotije. Meni pa, da so tak njen značaj često precenjevali, ker je del Azije, njena kultura pa ima skupna obeležja s kitajsko in indijsko. Poleg tega so Japonci razvili najrazvitejše namakalno poljedelstvo, kar jih pozna zgodovina. Hidravličnega pa niso razvili zaradi posebnosti vodnih zalog, ki niso terjale velikih sistemov, s katerimi bi upravljala država. Stevilne planine delijo otoke na manjša področja. Tem ustrezajo manjše oblike namakalnega poljedelstva in obramba pred poplavi. Japonska je, je zapisal Wittfogel, ustvarila nekatere elemente orientalske despotske države. Vladarji so zelo zgodaj ustvarili netrdno državno skupnost. Prvi dramatični vrh v smeri orientalske despotije je bila Taikva reforma 646. leta. Terjala je enoten postopek pri gradnji nasipov, kopanju kanalov, ustvarjanje cestne mreže za cesarsko pošto, periodični popis prebivalstva in njegovo shranjevanje. Državna tlaka je nadomestila dosedanje lokalne (in kvazifevdalne) obveznosti službe itd. Navedene elemente ima Wittfogel za obeležje orientálnih despotij. Dodaja pa, da je ta reforma imela zaradi umetnega namakanja v mnogo večji meri vzhodni značaj kakor merovinški in karolinški absolutizem. Zmagale pa so sredobežne moči, ker ni bilo velikih namakalnih sistemov. Razlik med japonskim in zahodnim fevdalizmom pa ne smemo prezreti.

Wittfogel ugotavlja, da je od A. Smitha dalje močno razširjena misel, da je privatna lastnina in iz nje pridobljen dohodek odločilen element v nastajanju razredov. Kljub pomanjkljivosti je bila v družbenih znanostih ta misel v začetku 20. stoletja zelo plodna. Tudi danes je bistvena za razumevanje družb, v katerih prevladuje močna neodvisna privatna lastnina. Pomembna ostaja tudi za razumevanje nekaterih sekundarnih aspektov družb, ki so zasnovane na moči države, a je ni mogoče uporabiti kot temeljno obeležje (297—298). V teh družbah so ljudje državnega aparata vladajoči razred, ostali, nad katerimi se vlada, tvorijo drugi glavni razred. Vladani imajo negativno (nimajo nikakršnega deleža v poslih državnega aparata) in pozitivno (niso sužnji) lastnost. Sužnji v teh deželah niso bili številni. Pridobivali so jih v vojnah, uporabljali pa predvsem tam, kjer so jih lahko nadzorovali, na dvoru, v državnih delavnicah, rudnikih, kamnolomih. Sužnji v privatni posesti so bili predvsem hišni sluge. Sužnje so uporabljali tudi za demonstrativen teror, žrtvovanje bogovom. Wittfogel se sklicuje na raziskovalce in ugotavlja, da v splošnem v gospodarstvu hidravličnih družb niso imeli večjega pomena, čeprav so bili v nekaterih deželah zelo številni (Indija, Kitajska, islamske države). Bili so osebno nesvobodni, prepuščeni samovolji gospodarjev (313—315). Zdi se, da je avtor vlogo suženjstva podcenil. Pričevanja imamo, da so tudi domačini postali sužnji. Zapisal pa je, da je bilo mnogo prikritih spopadov med sužnji in njihovimi birokratskimi gospodarji, a najbrž ne samo med sužnji in njimi. Omenja tudi suženjsko vojno, ki se je 869 začela v jugovzhodni Mezopotamiji in trajala 14 let. Tu je bilo veliko suženjev, dodaja, v nenavadno velikih privatnih podjetjih vzhodno od Basre, kjer so pridobivali sol (323).

Vladajoči razred je bil od vsega začetka razslojen. Odločilen razlog je bil položaj v hierarhiji moči. Bogastvo je bilo kdaj pa kdaj pomembno, a je bilo drugotnega pomena. Njegovo aktivno jedro so tvorili vladar in njegov dvor, uradniki in ministeriali. Dvor so tvorili najvišji uradniki, vladarjev pomočnik, vezir, »ministrski predsednik«. Na vladarjevo razpoloženje in postopke je lahko močno vplivala njegova žena, tudi priležnice, njegovi in ženini sorodniki. Z uradniki avtor označuje osebe, ki so opravljale dolžnosti vlade. To so bili civilni in vojaški uradniki. Dobivali so plače ali imeli dohodek od zemljišča. Mali ministeriali so pripadali spodnjemu birokratskemu sloju, bili so pisarji in sluge. Pisarji so opravljali največji del uradniških poslov v osrednji vladi, pokrajinah, okrožjih itd. Sluge so bili vratarji, kurirji (glasniki), nadzorniki zaporov, v polvojnem stanju policaji. Ta sloj je bil v vseh hidravličnih družbah zelo številan. Wittfogel povzema, da je v zadnjem razdobju cesarske Kitajske na vsakega višjega uradnika prišlo več kot 40 nižjih uradnikov (301—302). Periferni sloj vladajočega razreda so tvorili posvetni poluradniki, trgovski in davčni agenti oziroma zakupniki davkov ter predstavniki vladajoče religije. Prvi so bili privatni podjetniki v tem

smislu, da so uporabljali privatna sredstva in delno zaposlovali lastno osebje, da so dosegli svoj cilj. Zato so, meni Wittfogel, pripadali k vladajočemu razredu. Drugi so zavzemali podoben položaj oziroma rang (gre le za vladajočo religijo) kot uradniki, tudi če jih ni imenovala država (310—311).

Wittfogel je zapisal, da socialnih nasprotij ni mogoče enačiti z razrednim bojem. Zanj je značilno, da udeleženci tvorijo precejšen in reprezentativen del kake skupine. Vključuje množično akcijo, je političen boj, mogoč le znotraj vladajočega razreda. Avtor opisuje nasprotja in spopade med omenjenima razredoma in skupinami znotraj njih. Kmetje, najštevilnejše in razslojeno prebivalstvo, so se na različne načine upirali. Primere, ki jih navaja, poznamo tudi iz zgodovine evropske družbe. Uradniki, dodaja, ki so podlegli nasprotnikom, so lahko hkrati izgubili čast, lastnino in življenje, kar ni značilno za zahodni razvoj. Opozarja na veliko vlogo, ki so jo v zgodovini vzhodnih družb imeli evnuhi in tudi osvobojeni sužnji. Zavrača pa mnenje, da je kitajski izpitni sistem omogočal, da so navadni ljudje lahko postali uradniki. Že v času najstarejših dinastij so ljudje uradniška mesta prevzemali po prednikih. V času dinastije Han (206 pred našo ero do 220 naše ere) je bilo le 8 % uradnikov iz navadnih družin. V mongolskem času (1234—1368) je 85 % uradnikov, za katere se je dalo ugotoviti socialno poreklo, izhajalo iz najvišjega sloja, 75 % iz uradniških družin, 11 % je pripadalo vladarski hiši, 15 % so bili navadni ljudje. Poznejši cesarji so poskušali na različne načine vplivati naasedbo uradniških mest, a niso uspeli.

Taki so pogledi K. Wittfogla, vsaj v grobem, na »vzhodno« družbo. Omenil sem, da bo bralec našel v knjigi marsikaj koristnega. Pogrešam pa opis funkcioniranja teh družb in dokazilo, da so bile vzhodne države despotske. Wittfogel najbrž kaže pritrđiti, da v teh deželah stanovi, mesta, cehi, kjer so bili, niso imeli tiste samostojnosti kakor v zahodnih deželah. To pa najbrž še ni dokaz za despotizem. Tudi centralizacija, oblasti sama po sebi še ni despotizem. Wittfogel sodi, da so vzhodna mesta bila administrativna in vojaška središča. Nekateri starejši pisci so jih imeli za vojaška. V kakšni meri sta ti obeležji veljali za vzhodna mesta, ne morem soditi. Zdi pa se, da to ne velja za vsa mesta pred vdorom Evropejcev. Najbrž je na ta mesta mislil tudi Wittfogel. Sprejedal pa je, da pojem despotizma uveljavlja za »vzhodne« dežele tudi za novejši čas. Podobno je ravnal, vsaj kaže tako, tudi pri pojasnjevanju lastninske pravice do zemlje. Avtorjevo pojasnjevanje »državno nadzorovane zemlje« je nedorečeno in nerazumljivo. V vzhodnih deželah je pred vdorom Evropejcev bila kmečka zemlja. V mnogih deželah so bile vaške srenje lastniki zemlje. Tudi fevdalne oblike lastnine ne bi izključil. Tudi nekateri zagovorniki azijskega produkcijskega načina menijo, da je na Kitajskem bila težnja k fevdalizaciji družbe, a ni prevladala. Drugi pišejo o fevdalizmu v Indiji itd. Tudi Wittfogel je pred desetletji imel kitajsko družbo za fevdalno. Wittfogel je v knjigi večkrat zavrnil enolinijski razvoj človeške družbe. Takega razvoja ni bilo. Tudi za Evropo ni značilen. Menim pa, da je preuranjeno pritrjevanje Wittfoglovi razlagi »vzhodnih« družb. Ta lahko velja kot delovna hipoteza ob mnogih drugih, ki jih najdemo v literaturi.

Ludvik Čarni

Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189—1989. (Posebna izdanja; XC, Odjelenje za društvene nauke, 23). Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1989. 135 strani.

V Sarajevu so počastili osemstoto obletnico izstavitve Kulinove listine, ki je tako prva do danes ohranjena cirilska kot prva (jezikovno) srbskohrvatska listina, s posebno publikacijo. Toda kakor je človek prvi hip zadovoljen spričo dejstva, da pomembne kulturne obletnice ni zagrnil molk pozabe, je brž, ko odpre knjigo, pravzaprav knjižico, še daleč huje razočaran, nezadovoljen: na obletnico je padla senca neznanstvenosti, zgodil se je škandal. Nekoč je Ivan Cankar zapisal: »Vse je mogoče na svetu, ali to ne sme biti mogoče,« ko je govoril o D'Annunziovem pohlepu po slovenski zemlji. In vzklik je na mestu tudi sedaj, le da stvar ni samo v zaničevanju dela slovenskega človeka, temveč tudi v zaničevanju znanosti. Dejstvo je, da so ravno Slovenci prispevali ključni delež v raziskovanjih Kulinove listine: Franc Miklošič je prvi objavil primerek (1858), ki ga je nato Gregor Čremošnik praktično natanko sto let pozneje (1957) prepoznal za izvirnik, Milan Rešetar, ki zaradi svojega slovenskega rodu ni nikak Rešetar, kakor mnogokdaj slišimo, temveč Rešetar, pa je na poti od Miklošiča do Čremošnika napravil nadvse pomemben korak, ko je z angažiranjem slovitega paleografa Ottenhala ugotovil, kdo je avtor latinskega dela primerka listine v Sankt Peterburgu, sedaj Leningradu. Avtorji sarajevske knjižice so raje kot tem tehtnim glasovom prisluhnili Josipu Vrani in njegovim koleričnim protičremošnikovskim izpadom po tem, ko je Čremošnik utemeljeno zavrnil njegova izvajanja, ki so izšla pod naslovom Da li je sačuvan original isprave Kulina bana (Radovi Staroslavenskog in-